

هفت تماشای قتیل لاهوری و نسخه‌های آن

مروارید رفوگران*

چکیده

هفت تماشا از جمله آثار محمد حسن قتیل لاهوری (د ۱۲۳۳ق / ۱۸۱۷م) است که به خواهش آقا محمد صادق خان فراهانی و آقا ابوالحسن خان قزوینی نوشته شده است. مؤلف، در دیباچه کتاب، هدفش را از تألیف، تحریر احوال هندوان و رسوم این فرقه و شیوه مسلمانان ساکن هند، قدیم‌الاسلام یا جدیدالاسلام ذکر کرده است. هفت تماشا مشتمل بر عقاید و آداب اقوام و مذاهب هندوان است که در آن، به برخی حوادث تاریخی، نهضت ترجمه کتابهای هندی به فارسی و حتی شیوه‌های عزاداری حسینی نزد مسلمانان شبه‌قاره هند و هندوان اشاره شده است. در این نوشتار سعی بر آن است که با استفاده از تصویر ۳ نسخه این اثر، موجود در کتابخانه‌های ملک، موزه ملی کراچی و موزه بریتانیا، این نسخه‌ها بررسی شود.

کلیدواژه‌ها: قتیل لاهوری، هفت تماشا، نسخه خطی، هندوان؛

مقدمه

شبه قاره هند در زمره مناطق باستانی جهان و دارای یکی از کهن‌ترین و شکوفاترین تمدن‌های جهان است و جایگاه این منطقه در عرصه‌های مختلف علمی، پزشکی، هنری و حتی عرفان و معارف باطنی نیز بسیار قابل توجه بوده است. پیوند فکری و دینی‌ای که از دیرباز میان ایرانیان و هندیان بوده - که بدون تردید ریشه در تاریخ و فرهنگ این دو سرزمین دارد - سبب تألیف آثار بسیاری در موضوعات گوناگون به زبان فارسی یا ترجمه آن آثار به فارسی شده که کلیله و دمنه، برگردان کتاب پنجه تتره، ترجمه مه‌بهارته و رامایانه از جمله آنهاست (نک: قرایی ۱۳۸۵: ۲۴-۲۹).

یکی دیگر از موضوعاتی که همواره نویسندگان بدان توجه نشان داده‌اند، شناخت ادیان و آداب هندوان بوده است. در همین زمینه، ابوریحان بیرونی (۳۲۰-۴۴۰ ق/ ۹۳۲-۱۰۴۸ م)، دانشمند بزرگ ایرانی، کتاب مشهور تحقیق ماللهند را که از نخستین آثار در تاریخ هندشناسی است تألیف کرد (نک: بیرونی، ۱۹۵۸: سراسر اثر). پس از او نیز، ابوالفتح شهرستانی (د ۵۴۸ ق/ ۱۱۵۳ م) بخشی از کتاب الملل و النحل را به آرای هندیان اختصاص داد (شهرستانی ۱۹۶۸: ۹۵/۱-۱۱۰).

در کنار نویسندگان ایرانی، برخی از هندیان نیز به موضوع ملل و نحل پرداختند و آثاری در این زمینه پدید آوردند؛ هفت تماشا اثر قتیل لاهوری از جمله آنهاست. نام او، میرزا محمد حسن (دوالی سنگه) بود و در ۱۱۷۲ ق/ ۱۷۵۸ م در شاهجهان آباد (دهلی) زاده شد. پدرش، درگاهی مل، از قوم کهتری بود و نیاکان او نیز اصالتاً از بتاله (پتیهاله)، جزء توابع لاهور بودند که پس از چندی به دهلی کوچ کردند (برزگر ۱۳۸۰: ۲۰۳۲/۴).

علوم متداول عصر را نزد استادان آن دوره فرا گرفت و در عروض و قافیه و تاریخ و لغت و خط و انشاء صاحب مهارت شد؛ او به زبان ترکی و عربی و فارسی نیز تسلط داشت و در شاعری، شاگرد محمداقرا شهید اصفهانی بود و تخلص شعری قتیل را برای خود برگزید. وی متأثر از استادش، شهید اصفهانی، در ۱۷ سالگی، از دین هندو برگشت و به اسلام گروید؛ مذهب شیعه اثناعشری را برگزید و حتی نام

هفت تماشای قتیل لاهوری و نسخه‌های آن / ۱۶۷

خود را به محمدحسن تغییر داد (احمدعلی ۱۳۷۱: ۴/۵۷۰-۵۷۱؛ بهگوانداس ۱۹۵۸: ۱۷۲؛ برزگر همان: ۴/۲۰۳۲-۲۰۳۳).

پس از چندی به لکهنو رفت و در آنجا — با این‌که درویش و اهل تجرید بود — مدتی در درگاه دولتمردان زمان چون سعادت‌علیخان و وزیرایش به سر برد. ادیبان بزرگی چون حسین‌قلی‌خان عظیم‌آبادی، مؤلف نشتر عشق و احمدعلی‌خان هاشمی سندیلوی، صاحب تذکره مخزن الغرائب با قتیل، معاصر بودند (عبدالرشید، ۱۳۴۶: ۲۹۲-۲۹۳؛ برزگر، همانجا).

وی در طول حیاتش سفرهایی به ایران و عراق داشت و سرانجام در ۱۲۳۳ ق/ ۱۸۱۷ م و به عقیده برخی (عبدالرشید، همان: ۲۹۳) ۱۲۴۰ ق/ ۱۸۲۴ م، در لکهنو درگذشت؛ پیکر وی در باغ قیصر که آن زمان حسینیه بود، به خاک سپرده شد (برزگر، همانجا).

از قتیل آثاری به نظم و نثر برجای مانده که همه به زبان فارسی است؛ دیوان قتیل، مثنوی صبح بهار، مظهر العجائب، دریای لطافت، چهار شربت، شجرة الامانی، نهر الفصاحت و هفت تماشا از جمله آنهاست (برای اطلاع بیشتر نک: برزگر، همان: ۴/۲۰۳۳-۲۰۳۴).

متن

هفت تماشا در احوال و آداب هندوان و شیوه مسلمانان ساکن هند، نوشته شده است. این اثر مشتمل بر دیباچه (قتیل، ۱۲۴۳ ق: گ ۱a-۳a) و هفت باب یا هفت تماشا، بدین شرح است:

تماشای اول: در ذکر مذهب سمارتکان و بعضی تحقیقات متعلق به آن (گ ۱۷a-۳a):

تماشای دوم: در بیان وجود گرفتن آدمی و کیفیت انقسام افراد این نوع به اصناف و فرق با تباین ملل و تخالف معتقدات (گ ۱۷a-۲۴a):

تماشای سیوم: در شرح اعتقادات فرق هندوانی که از حد شریعت خود بیرون‌اند (گ ۱۷b-۲۴a):

تماشای چهارم: درحصر اسمای متبرکه مختصه به این فرقه بالاصاله
(گ ۴۷b-۵۸b)؛

تماشای پنجم: در تقید رسوم این گروه به تحریر (گ ۷۷b-۵۸b)؛
تماشای ششم: در گزارش شیوه و آیین مختار (ممتاز) مسلمانان هند (گ ۷۷b-
(۱۰۴a)؛

تماشای هفتم: در کاشتن تخم لفظ و معنی در نگارش احوال عجیبه
(گ ۱۱۲b-۱۰۴a).

به تصریح مؤلف (همان: گ ۲b) از آنجا که این کتاب شهریست از نوادر احوال
بنده‌های الهی هفت جا، آن را هفت تماشنا نام نهاده است.
دیباچه سرشار از جملات مسجع و شاعرانه است و در القاب و توصیفات ممدوح
زیاده روی شده اما متن اثر به زبان ساده نگاشته شده و برای سهولت خواندن
واژگان هندی، کلمات دشوار هجی شده است.

هفت تماشنا به تصریح خانبابامشار (۱۳۵۰: ۵/۵۴۹۶) در ۱۲۹۲ ق / ۱۸۷۵ م در
لکهنو در ۱۶۴ صفحه به طبع رسیده است. با این حال از آنجا که نوشاهی (۱۳۶۲:
۹۲۳) تاریخ کتابت نسخه هفت تماشنا، موجود در موزه ملی کراچی را نیز ۱۲۹۲ ق
ذکر کرده، در صحت یکی از این دو تاریخ جای تردید است. هفت تماشنا تاکنون در
ایران تصحیح و چاپ نشده است.

معرفی ۳ نسخه موجود از هفت تماشنا

تاکنون از کتاب هفت تماشنا، ۳ نسخه خطی در کتابخانه‌های سراسر دنیا پیدا شده
است. قدیمی‌ترین آنها، نسخه شماره ۲۴۲۳ کتابخانه ملک است؛ دیگری نسخه موزه
بریتانیا به شماره 476 or. و سرانجام نسخه موزه ملی کراچی به شماره N. M.
1958-202/11 است.

مشخصات نسخه‌ها

نسخه کتابخانه ملک

این نسخه به شماره دسترسی ۲۴۲۳ محفوظ در کتابخانه ملک است که در ۱۴ اسفند ۱۳۳۰ به ثبت رسید.

در ترقیمه، تاریخ کتابت آن، ۲۳ ماه صیام ۱۲۴۳ ق درج شده، اما نام کاتب قید نشده است. جلد نسخه میشن سبز و متن با مرکب سیاه نوشته شده است و عنوان و نشان شنگرف دارد (برای نمونه نک قتیل، همان: تماشای اول، گ ۳a؛ بهروپیه، گ ۱۱۱a). کاغذش ترمه هندی موریانه خورده است. بر طبق فهرست کتابخانه ملک (۱۳۶۴: ۸۵۲/۴)، باید این نسخه ۱۱۴ برگ داشته باشد، اما در میکروفیلمی که از آن در دست است، یک برگ آغازین از دیباچه افتاده است. طبق پیگیریهای انجام شده، این برگ، در نسخه اصلی محفوظ در کتابخانه ملک هم موجود نیست و احتمالاً پس از فهرست شدن، از بین رفته است و به این ترتیب، نسخه ۱۱۳ برگ، و هر برگ ۱۴ سطر (۲۳/۸×۱۸/۸) دارد.

خط متن، نستعلیق و عبارات عربی هم به همان خط نوشته شده است. هامش سفید است و بعضاً توضیحاتی به خط فردی غیر از خط کاتب در برخی از برگ‌های آن موجود است. در هامش برگ‌های ۸۳a و ۸۴a و ۹۵b، عناوینی که آن شخص برای بخش‌هایی از متن انتخاب کرده، درج شده اما نشانه خاصی برای اینکه مشخص شود این توضیح دقیقاً مربوط به کدام سطر است، دیده نمی‌شود. همچنین، در هامش برگ ۸۰a، نام و تخلص مؤلف: «محمد حسن قتیل تخلص» را درج کرده است. در هامش برگ ۱۰۱b، با مرکب کمرنگ عبارتی کتابت شده که فقط دو واژه اول آن: «ذکر علما...» قابل خواندن است. به نظر می‌رسد این شخص، نسخه را خوانده و کاملاً بر آن اشراف داشته و عقایدش به مؤلف نزدیک بوده است (نک: شیخ سدو و غیرها، و شیاطین به صورت انسان، گ ۱۰۲b).

اوراق نسخه دارای رکابه هستند؛ اما رکابه هر برگ پشت نسخه (=b) داخل متن گنجانده شده است و کلم پایانی سطر به حساب می‌آید و در برگ روی بعد (=a)، آن کلمه، عیناً تکرار شده و باز هم در متن گنجانده شده است.

نسخه مجدول است اما در برگ ۱b، جدول متن برای جا دادن کلمه‌ای در بالای صفحه از حالت مستطیل خارج شده و دندان‌های به آن اضافه شده است. در هامش برگ‌های ۸b، ۴۹b، ۹۸b، ۳ مهر دیده می‌شود.

دیگر مشخصات نسخه ملک

یک برگ ابتدایی نسخه - چنانکه پیشتر ذکر شد - افتاده است؛ علاوه بر آن، با مقایسه مطالبی که پس از برگ ۶۹a آمده است با دیگر نسخ موجود از این اثر، می‌توان تخمین زد که کاتب حدوداً مطالبی به اندازه ۳ برگ را جا انداخته است؛ اما با توجه به انسجام موضوعی مطالبی که پس از این برگ آمده - درباره رسم سنی - متوجه خطای خود نشده و به کتابت آن نپرداخته است. دیگر موارد افتادگی، مربوط به هجی کلمات است که نسبتاً اندک است. گاه صورت کامل هجی درج نشده و در هامش هم نیامده (ارجن، گ ۱۲a) و گاه، بخشی از هجی کلمه جابجا شده و در چند سطر پایین‌تر آمده است (مهاجن، گ ۱۵a). به طور کلی، در هامش هیچ واژه جا افتاده‌ای وجود ندارد و با توجه به فشردگی کلمات در برخی سطور، می‌توان حدس زد کاتب سعی کرده حتی کلمات از قلم افتاده را در خود متن جا دهد (قس: گ ۸۷b).

این نسخه فاقد بخش ابتدایی دیباچه و ۷ بیتی است که به حمد خدا، نعت پیامبر و ائمه اطهار اختصاص دارد؛ فقط در برگ ۵۱a مصرعی آورده شده که آن هم نشانه خاصی ندارد.

در برخی موارد، نشانه پخش شدگی مرکب دیده می‌شود اما لزوماً باعث ناخوانا شدن عبارات نشده است (گ ۵۳a).

عبارات عربی به ندرت اعراب گذاری شده‌اند (گ ۱a) و برخی از عبارات‌های عربی داخل متن، هیچ اعرابی ندارند (این مولدک، ۲۸a). نسخه فاقد خط خوردگی و کلمات زاید است.

در برخی تاریخ‌های درج شده در متن یا تقسیم‌بندی‌های ذکر شده، در بالای صورت حرفی اعداد، صورت عددی آن هم قرار داده شده است (گ ۱b، ۳b، ۲۲a)؛

صورت کتابت عدد ۴ و ۷ به خط نستعلیق در این موارد، با کتابت اعداد فارسی تفاوت دارد (گ ۱۰۲b).

کاتب برای نقل قولهای مستقیم نشانه‌ای نیاورده اما بالای برخی کلمات، اعم از نام اشخاص (صالح بیگ، ۱۶b)، مکان‌ها (اودیسه، همانجا) و برخی از واژگان هجی شده (گنگا، ۲۵a) و حتی عبارات عربی (العلم عندالله، ۴۴a) خط تیره‌ای کشیده است. از آنجایی که مؤلف معنی کامل کلمات دشوار را در متن آورده، در هامش، معنی واژگان دیده نمی‌شود.

ویژگیهای نگارشی و رسم الخطی نسخه کتابخانه ملک

«گ»، به دو صورت «ک» و «گ» (همو، همان: گ ۳a) کتابت شده و به نظر می‌رسد کاتب به هجی «گ» که در متن به صورت «کاف فارسی» آمده توجه نکرده است. «ج» و «پ» نیز به صورت فارسی آن کتابت شده‌اند.

لغات عربی در جملات عربی، مختوم به تایی گرد هستند (السجدة، ۱a)؛ اما لغاتی که در متن آمده‌اند، گاه با «تایی کشیده» (امارت، مدت و . . .) و گاه در ترکیبات عربی با «تایی گرد» (مدة العمر، ۱۰۲ b) آمده‌اند. «تایی گرد» یا «ت» در برخی موارد به صورت «ه» هم کتابت شده (جماعت به شکل جماعه، گ ۱۱۱a).

همزه در متن چند کاربرد دارد؛ «علامت اضافه» (مشاهده آن، ۱۱۲b)، «ای» (صوفی‌ء به جای صوفی‌ای، ۷b).

در برخی کلمات «ء» حذف شده (روس به جای رؤوس، ۲۷b؛ عالیشان، ۲۶ b) و گاه نیز همزه اضافیست (گوپامو، علماً، ۱۰۳ b).

«ی» به هر دو صورت با کرسی «ء» و «ی» کتابت شده است (تائیدات، ۱b؛ قس: حایل، ۱۵a).

«الف» ضمیر اشاره، غالباً بعد از حرف اضافه «از» و «در» حذف شده و به صورت «ازینجا» و «درین» ضبط شده است؛ در پاره‌ای موارد، «الف»، در واژه‌های «است»، ضمائر اشاره «این» و «آن» و ضمیر «او»، حذف و گاه کتابت شده است.

تنوین نصب (أ) اغلب در کلمات عربی پایه دارد (اصطلاحاً، ۱۱a؛ ظاهراً و باطناً،

۱۶ a؛ قس: قاطبه، ۵۵a؛ در مواردی هم تنوین حذف شده و به جای آن «ه» گذاشته شده (دفعته، ۳a).

نشانه استمرار «می» در برخی موارد متصل و در بعضی موارد دیگر منفصل کتابت شده است.

در اغلب موارد، پیشوند «ب»، و «نون نفی» به کلمات، اعم از اسم، فعل، ضمیر و صفت، چسبیده کتابت شده است (بمیرند، ۵ b، قس: به بندند، ۱۴b).

در برگ ۷b، حرف اضافه «برای» متصل با ضمیر «تو» نوشته شده است (برایتو).

در اغلب موارد، واژه «مشمتمل» به حرف اضافه «بر» چسبیده کتابت شده است (مشمتملبر، ۱۱b).

علامت صفت برتر «تر» و علامت صفت عالی «ترین» گاه متصل و گاه منفصل از کلمه نوشته شده است.

در مواردی که نشانه جمع «ها» در رسم الخط پیوسته نوشته شده، «ه» غیر ملفوظ از کلمه افتاده است (راجها، ۱۴a؛ بیچارها، ۱۴b؛ خانها، ۵۰a).

در برخی موارد، «آنچه»، «آنهم» (گ ۶a؛ ۵۹a) و اغلب، «همچنین»، «چنانچه»، «همانجا» سرهم کتابت شده؛ گاهی نیز «ضمیر اشاره» به کلمه بعدش متصل شده است (آقبله، اینفرقه، ۱b).

نشانه مفعول «را» در مواردی به کلمه قبل خود متصل شده (آنرا، ۲۳ b؛ احدیرا، ۳۲a) و گاه منفصل کتابت شده است.

ضمایر «تو» و «من» در اتصال با «را»، به صورت «ترا» و «مرا» آمده‌اند (گ ۳۵a).

ضمیر متصل «شان» جدا از واژه کتابت شده است (حماقت‌شان، ۲۵b؛ حال‌شان، ۹۷b).

در برخی موارد، از پیشوند «وا» به جای «باز» استفاده شده است (وانکرده، ۳۵a، قس: باز می‌دارد، ۱۷b).

برخی ترکیبات اضافی چون رسولخدا، اهل بیت (گ ۱b) پیوسته نوشته شده‌اند. واژه «دسترس» در تمام نسخه به صورت «دست رس» کتابت شده است (گ ۵۳b).

در پاره‌ای موارد، در افعال مرکب، دو جزء پیوسته نوشته شده است (جمعشده، ۵۵a؛ طلبداشته، ۶۶b).

نقطه‌های حروف در نسخه رعایت شده است.

غلط‌های املائی در نسخه به ندرت وجود دارد (نک: غلیبان به جای قلیان (گ ۳۲a)، تفریق به جای طریق (گ ۳۰b)، پذیرد به جای پذیرد (گ ۱۷b). به طور کلی در این نسخه، مواردی از کتابت اشتباه «ز» به جای «ذال» و اشتباه در کتابت برخی حروف، به ویژه در هجی کلمات وجود دارد و بعضاً صورت کتابت شده کلمه با آنچه هجی شده تفاوت دارد (نک: پارتی، ۵a؛ تهتهه، ۳۴b)؛ با این همه، از آنجا که برخی از غلط‌های املائی (چون کتابت گازر به صورت گاذر، ۲۸b) در هر ۳ نسخه یکسان است، نمی‌توان تمام غلط‌های املائی موجود در نسخه را، به قطع، اشتباه کاتب دانست.

کلمات عربی گاه با «ال» همراه شده (نک: المختصر، الموجز، القصة، الحاصل)؛ همچنین در ترکیبات اضافی عربی هم، «ال» مضاف الیه حفظ شده است (مذکور الصدر، علی الاطلاق).

نشانه کسره اضافه «ـِ» در مواردی برای سهولت قرائت، کتابت شده است (به کن جراحت، ۱b؛ الفاظ خالی، ۲a).

«دیگر» به همین صورت «دیگر» (گ ۳b) و گاه «دگر» (گ ۶a) آمده است.

کلمات مشدد به ندرت تشدید دارند (الله، الّا، اوّل) و در برخی موارد، محل قرار گرفتن تشدید اشتباه است (نک: جراح، دلاک، ۹۳b). بعضی از کلمات (برمها، ۳a) نیز در برخی اوراق مشدد و در برخی دیگر، بدون تشدید کتابت شده‌اند.

کتابت بعضی واژه‌ها به ۲ صورت در متن دیده می‌شود (نک: کتخدایی و کدخدایی (۷۵b)؛ چار و چهار (۴a)).

حروف هندی چون «رای ثقیل» «دال ثقیل» «تای قرشت ثقیل» به صورت اصلی خود چون «رُ»، «دُ»، «تُ» کتابت شده است.

کاتب در اغلب موارد، «دال» را در کلماتی که به «ه» می‌چسبند، کشیده‌تر کتابت کرده و به «ه» متصل کرده (آمده، ۴b) و برخی اوقات هم این قاعده را رعایت نکرده است (آورده، ۶a).

علامتی شبیه به «ص» در برخی موارد اختصار «صلی الله علیه و آله و سلم» برای نام رسول اکرم (گ ۶۱b) و علامت «۴» اختصار «علیه السلام» است که بالای نام امام حسین (ع) و دیگر ائمه قرار گرفته است (نک: ۱۷a).

حرف ربط «که» در برخی موارد به شکل کتابت شده است (گ ۵a). در دیگر موارد، «که» هم به صورت متصل و هم منفصل کتابت شده است (مجلسیکه، پسری که، ۱۳b).

نسخه موزه بریتانیا

این نسخه به شماره دسترسی or. 476 در موزه بریتانیا در لندن نگهداری می‌شود. در ابتدای نسخه، در برگ ۱a، با خطی متفاوت از خط کاتب، نام صاحب نسخه، کرنیل جارج ولیم هملتن صاحب بهادر^۱ نوشته شده؛ این نسخه در تاریخ ۲ دسامبر ۱۸۶۸ از او خریداری شده است. در ترقیمه، تاریخ کتابت ۲۰ رجب المرجب ۱۲۶۶ ق درج شده اما نام کاتب ذکر نشده است. متن با مرکب سیاه نوشته شده است. این نسخه ۹۸ برگ دارد. هر برگ شامل ۱۵ سطر ($6\frac{1}{4} \times 9\frac{1}{4}$) است (نک: ریو، ۱۸۷۹م: 64/1). نسخه فاقد سرلوح و تصویر است و مجدول نیست. خط متن، شکسته نستعلیق خوش است و عبارات عربی به همان خط نوشته شده؛ اما برگ‌های ۴۹b-۵۰b، ۷۷a-۸۳b، به خط کسی غیر از کاتبی که بخش اعظم نسخه را کتابت کرده، نوشته شده است.

در هامش تعداد زیادی از برگ‌های نسخه، کلمات و عبارت جا افتاده متن، به خط خود کاتب گنجانده شده است اما کاتب، در کتابت این افتادگیها از قاعده

1 . COL. GEO. W. HAMILTON

خاصی پیروی نکرده و کلمات را، به صورت افقی، عمودی، بالا به پایین و پایین به بالا در هامش گنجانده است. در مواردی نیز آنچه در هامش به اشتباه کتابت شده، خط خورده و صورت صحیح آن درج شده است (قتیل، ۱۲۶۶ق: گ ۶۲b).
 اوراق دارای رکابه هستند اما بعضاً در کتابت رکابه‌ها، خط خوردگی و نوشتن صورت صحیح هم دیده می‌شود (همان، گ ۶۸b). از ابتدای نسخه، بالای هر برگِ رو (=a) شماره برگ گذاشته شده اما این شماره‌ها - از آنجا که از نخستین برگ پس از جلد قرار نگرفته - با تعداد اوراق نسخه تطابق ندارد و قابل استناد نیست. نسخه فاقد نشان مهر است و فقط در برخی صفحات، مهر کتابخانه موزه بریتانیا دیده می‌شود.

دیگر مشخصات نسخه موزه بریتانیا

در نسخه، تعداد قابل توجهی افتادگی واژه و حتی جمله وجود دارد که در هامش گنجانده شده است؛ کاتب با قرار دادن علامتی شبیه **ص** در ابتدای واژه‌ای که در هامش کتابت شده و هم بالای واژه‌ای که کلمه جاافتاده پس از آن قرار دارد، جایگاه واژه افتاده را نشان داده است.

در دیباچه، در آغاز ابیات، عنوان «نظم» یا «لمؤلفه» و گاه هر دو عنوان نوشته شده است (گ ۴a). اشعار به صورت دو مصرعی در هر سطر جای گرفته‌اند مگر در مواردی که بخشی از سطر به خاتمه یا آغاز کلام اختصاص داشته باشد، که در این حالت، فقط یک مصرع در سطر گنجانده شده است (همانجا)؛ در مواردی که آخرین مصرع ابیات، در آغاز سطر قرار گرفته، ادامه مطلب، با درج عنوان آن بخش، از شعر جدا شده است (قس: در نعت نیلوفری، همانجا).

در برخی موارد، نشانه پخش‌شدگی مرکب دیده می‌شود (گ ۷b، ۸۷a).

عبارات عربی به ندرت اعراب گذاری شده‌اند (گ ۴b).

در نسخه نمونه‌هایی از خط خوردگی دیده می‌شود که کاتب به اشتباه کتابت کرده است؛ در این موارد صورت صحیح کلمه در هامش درج شده (گ ۷a) و در برخی موارد هم، روی واژه‌ای که در متن اشتباه نوشته شده، خط کشیده شده است

گ (۱۱b) و گاه بالای خط خوردگی، صورت صحیح نوشته شده است (گ ۱۸b). در برگ ۷۶b نیز، کاتب روی ۸ سطر کاملاً خط کشیده و در برگ بعدی دوباره آن را کتابت کرده است.

در برگ ۸a، کاتب به اشتباه دو بار فعل «گویند» را در متن کتابت کرده و به جای خط زدن آن، بالای فعل اول علامت «لا» گذاشته است؛ همچنین در پاره‌ای موارد، به اشتباه واژه‌ای را دو بار هجی کرده (نک: گویی، گ ۱۳a)، اما علامتی برای حذف مورد دوم نگذاشته است.

در برخی اوراق (گ ۴a، ۱۹a) کاتب، پس از درج عنوان اصلی مطلب، ۳ بار واژه «مناط» را کتابت کرده است.

در اغلب موارد، اعداد داخل متن به صورت حروفی نوشته شده (گ ۵a) اما بعضاً، به ویژه در تقسیم‌بندی‌ها، کاتب بالای صورت حرفی شکل عددی هم قرار داده است (گ ۱۷a، ۲۰a، ۹۵a).

نمونه‌هایی از خالی گذاشتن جای کلمه‌ای که از کتابت جا افتاده وجود دارد (نک: گ ۱۳a)؛ کاتب در این موارد با گذاشتن خط تیره‌ای بالای جای خالی، واژه جاافتاده را در هامش جا داده و بالای آن کلمه هم خط تیره‌ای نهاده است؛ در پاره‌ای موارد نیز کلمه جا افتاده را کتابت نکرده و جای خالی باقی مانده است (گ ۹۱a).

برای نقل قول مستقیم، نشانه‌ای در متن نیامده (گ ۸b) اما بالای برخی کلمات اعم از نام اشخاص، مکانها و برخی از واژگان هجی شده خط تیره‌ای کشیده شده است (سراسر اثر).

۲ نمونه خط خوردگی در نسخه وجود دارد که با دیگر خط خوردگی‌های موجود در نسخه متفاوت است و نشان‌دهنده دخل و تصرف فردی غیر از کاتب در نسخه است؛ در برگ ۲۵b، که در اعتقادات فرقه «چارواگ» است، این فرد روی برخی از کلمات — که مؤلف با آوردن آنها سعی در نشان دادن آداب زشت این فرقه ضاله داشته — چندین خط با مرکب پر رنگ کشیده تا اصلاً خوانده نشود و سعی کرده با

درج فعل «معتقد هستند» در هامش و مربوط کردن این فعل — با علامتی غیر از نشان معمول کاتب نسخه — به باقی کلمات سطر، این فرقه را معتقد به بشن و برهما بداند. در برگ ۶۶b، هم ۴ خط خوردگی دیده می‌شود. با مقایسه این بخش با متن اصلی نسخه اساس، مشخص شد که احتمالاً همان فرد باز هم این بخش را با مرکب سیاه کاملاً خط زده تا خوانده نشود. این قسمت درباره آداب زنان برهمنان کشمیر است و در آن، مؤلف آورده که این زنان از هیچ مردی چه امیر چه طباح، رو نمی‌گیرند. فردی که این مطلب را حذف کرده با خطی متفاوت از خط کاتب، واژه «زنان ایشان» را بعد از خط خوردگی اضافه کرده تا در ادامه جملات بعدی، ترکیب جمله به صورت «زنان ایشان خیلی عقیف باشند» درآید.

در برگ ۲۵b، در بالای نام «پارس ناتھ» که نام پتی است، با خطی غیر از خط کاتب، عبارت «لعن الله علیه و اصحابه» درج شده است. نسخه بدون آسیب دیدگی است.

ویژگیهای نگارشی و رسم الخطی نسخه موزه بریتانیا

حرف «گ» به صورت «ک» و حرف «پ» و «چ» به شکل فارسی‌اش کتابت شده است.

تای گرد در عبارات و ترکیبات عربی به شکل «ة» کتابت شده (قتیل، همان: گ ۴b، ۶۶b) اما در کلمات دیگر، گاه به صورت «ت کشیده» (حیات، ۳۶a) و گاه «ه» کتابت شده است (جماعه، ۹۸a).

«ء» علامت اضافه (دسته گلهها، ۹۸b)، حرف همزه (انشاء: ۱۵a)، «ای» (چکارهء: ۹۷a) است.

«ی» به هر دو صورت با کرسی «ء» و «ی» کتابت شده است (کجائید، ۹۳a؛ قس: حایل، ۳۹a).

در برخی کلمات «ء» حذف شده (عالیشان، ۸۹ b) و گاه نیز همزه اضافیست (بداونی ۱۵ a).

در اغلب موارد، «الف» ضمیر اشاره بعد از حرف اضافه «از» (ازین، ۵b) و «در»

درین، ۶b) افتاده است؛ همچنین «الف» ضمیر «او» که قبل از آن حرف اضافه بوده، حذف شده است (برو، ۱۲a). اما در فعل «است»، گاه «الف» حذف و گاه کتابت شده است.

تنوین نصب (أ) در مواردی پایه دارد؛ گاه علامت تنوین روی پایه کتابت شده (عمداً، ۴۶b) و گاه حذف شده است (ظاهراً، ۱۸a)؛ همچنین کاتب واژه «اصطلاحاً» را که در نسخهٔ ملک ضبط شده (قتیل، ۱۲۴۳ق: گ ۱۱a)، به «در اصطلاح» تغییر داده و تنوین را حذف کرده (همو، ۱۲۶۶ق: گ ۱۳a)؛ نمونه‌هایی نیز از حذف تنوین و گذاشتن «ه» وجود دارد (همان: دفعته، ۷۴b).

نشانهٔ استمرار «می» به هر دو صورت متصل و منفصل از فعل نوشته شده است. پیوسته‌نویسی پیشوند «ب» به کلمات و «ن» نفی در اغلب موارد رعایت شده؛ همچنین ضمیر اشاره «این» و «آن» در برخی موارد متصل با کلمه بعد (آنمرد، ۳۹a) و برخی اوقات منفصل است (آن بقعه، ۱۷b).

ضمیر متصل «شان» در اغلب موارد جدا از واژه نوشته شده است (فهم شان، ۷b؛ معتقدات شان، ۱۹a).

علامت صفت برتر «تر» و علامت صفت عالی «ترین» گاه، متصل و گاه، منفصل از کلمه نوشته شده است (اولترین، ۶a).

نشانهٔ جمع «ها» گاه متصل (زبانهای، ۸b) و گاه، منفصل کتابت شده (راجه‌های، ۱۴b)؛ در مواردی که «ها» جمع در رسم الخط پیوسته نوشته شده، «ه» غیر ملفوظ از کلمه افتاده (کوچها، ۱۵b)؛ همچنین در برخی موارد که کلمه مختوم به «ه»، با «گان» جمع بسته شده، «ه» افتاده است (بیوگان، ۸۰b).

نشانه مفعول «را» گاهی به ضمائر یا حتی اسم‌ها چسبیده (آنرا، انگشتریرا، ۹۵a) و گاه نیز جدا کتابت شده؛ همچنین «را» در ضمائری چون «من» و «تو» به شکل «مرا» و «ترا» کتابت شده (گ ۳۲b).

نمونه‌هایی از استعمال پیشوند «وا» به جای «با» دیده می‌شود (وانماید، ۵b؛ وانکرده، ۳۳b).

گاهی چندین کلمه مجزا سر هم نوشته شده‌اند (بدین‌مقام، گ ۸b)؛ برخی از کلمات مرکب هم، بعضاً پیوسته نوشته شده‌اند (طرفشانی، ۹۳a؛ خوبصورت، ۱۲a؛ کمقدر، ۲۰a).

در اغلب موارد، نقاط حروف اعم از ش، پ، ی، ز و ... بنا بر رسم الخط کاتب، رعایت نشده است. در نمونه‌هایی نیز کم و زیاد گذاشتن نقطه‌های واژه‌ها دیده می‌شود (کتابت «نهند» با دو نقطه روی «ن»، گ ۳۰a).

در کتابت نسخه، غلط‌آملائی دیده می‌شود (هلم، گ ۳۳b قس: حلم؛ سروردی، گ ۸۱b قس: سهروردی). برخی کلمات آنگونه که هجی شده‌اند، کتابت نشده‌اند (رته، قس: رتهه، ۱۶b)، همچنین برخی واژه‌ها نیز در سراسر نسخه به چند صورت مختلف کتابت شده‌اند (نک: برهما و برهما).

کلمات عربی گاهی با «ال» همراه شده‌اند (نک: الحاصل، علی الاطلاق)؛ همچنین، در ترکیبات اضافی عربی، «ال» مضاف الیه حفظ شده است (جلیل القدر، ۸۹b).

«دیگر» به هر دو صورت، «دگر» (گ ۵b) و «دیگر» (گ ۷a) آمده است. کاربرد تشدید در کتابت نسخه بسیار اندک است (جره، ۹۷a). کتابت حروف هندی چون «رای ثقیل» «دال ثقیل» «تای قرشت ثقیل» به صورت اصلی خود «ژ»، «ڈ»، «ٹ» در متن رعایت شده است. عبارت‌های «صلی الله علیه و سلم» (گ ۹a)، «صلی الله علیه و آله و سلم» (گ ۴۲a) و «علیه السلام» (گ ۱۸b؛ ۸۱b) در مواردی که کتابت شده‌اند، بدون اختصار و به صورت کامل آمده‌اند.

حرف ربط «که» به دو صورت «که» و «که» کتابت شده (برای نمونه نک: گ ۶۹a)؛ در مواردی به کلمه قبل خود متصل شده (صبحکه، ۹۴a) اما در اغلب موارد جدا کتابت شده است.

کاتب نسخه، در کتابت برخی از واژه‌ها شیوه خاص داشته که کلماتی چون (شد/سدم: می؛ آیا/ها) از جمله آنست.

نسخه موزه ملی کراچی

این نسخه به شماره دسترسی N. M. 1958-202/11 محفوظ در موزه ملی کراچی است. نسخه، فاقد ترقیمه است اما بنابر فهرست موزه کراچی (نوشاهی، همان: همانجا) تاریخ کتابتش ۲۲ جمادی الاول ۱۲۹۲ ق و نام کاتب، رادها کرشن بن منشی کانجهی داس کایستهه ماتهراست. متن با مرکب سیاه نوشته شده؛ عناوین و همچنین نام برخی اشخاص چون سلطان محمود (قتیل، ۱۲۹۲ق: گ ۸۴b)، امام رضا (گ ۱۰۲a) و شهاب الدین سهروردی (گ ۸۱b) و نواب سعادت علیخان (گ ۷۶a) و حتی تخلص خود مؤلف (گ ۳b) با کبود تیره یا سیاه نوشته شده است. کاغذ و حتی جلد نسخه به سبب موریانه خوردگی بسیار آسیب دیده و تقریباً در بیشتر برگ‌ها و گاه در عطف، نشانه موریانه خوردگی دیده می‌شود و برخی از کلمات خورده شده است. تعداد اوراق این نسخه در فهرست ذکر نشده و آنچه در اختیار است ۱۲۲ برگ است که از دیباچه تا اواسط تماشای ششم: . . . انصرام پذیرفتن این مهم تلاقی اجمعی از واجبات و آمد و رفت از هر دو طرف در مجلس.

را در بر می‌گیرد و مشخص نیست که آیا باقی اوراق از بین رفته‌اند یا اینکه در تهیه میکروفیلم از روی نسخه قصوری صورت پذیرفته است. همچنین، در تصویری که از برگ ۳۲a در اختیار است، دیده می‌شود که کاغذی متفاوت با کاغذ اصلی نسخه، بر روی متن این برگ گذاشته شده و سطرهایی با خط فردی غیر از کاتب به زبان اردو در آن نوشته شده؛ با این همه، از آنجا که تصویر دیگری از صورت اصلی این برگ هم گرفته شده، نقصانی در متن اثر ایجاد نکرده است. در هر برگ ۱۴ سطر است. نسخه فاقد سرلوح و تصویر و جدول است. خط متن، نستعلیق خوش است و عبارات عربی به همان خط نوشته شده است. در هامش نسخه، بعضاً کلمات و عبارات جا افتاده در متن، به خط کاتب گنجانده شده (برای نمونه نک: همان: گ ۱۲a)؛ همچنین معنی ۳ کلمه نیز در هامش درج شده است.

اوراق دارای رکابه هستند که البته برخی از آنها، به دلیل موربانه خوردگی گوشه برگ‌های نسخه، ناخواناست؛ همچنین، رکابه درج شده در برگ ۱۴b «قیماغ باشد» است اما در برگ ۱۵a، جمله با واژه «قیماغ» آغاز شده و فعل «باشد» اصلاً در این سطر وجود ندارد.

این نسخه فاقد نشان مهر است اما در هامش برگ ۹۹a، لکه سیاهی دیده می‌شود که به نظر می‌رسد مهری بوده که توانستند با ریختن مرکب، آن را به طور کلی از بین ببرند و دیگر در هیچ یک از اوراق نسخه، نمونه مشابهی وجود ندارد.

دیگر مشخصات نسخه موزه ملی کراچی

افتادگیها در این نسخه - به غیر از بخش پایانی نسخه که پیشتر ذکر شد - مشتمل بر جا افتادگی جملات و کلمات است که گاه در هامش و گاه بالای کلمه قبلی با خطی ریزتر گنجانده شده است (نک: قتیل، همان: موجب، گ ۸۹a؛ بعضی، گ ۱۰۲b). همچنین در برگ ۵a، حرف «م» کلمه «جدید الاسلام» کتابت نشده و در متن و حتی هامش، صورت صحیح و کامل آن درج نشده است. کاتب نسخه، جایگاه واژه افتاده را در هامش، با قراردادن علامتی شبیه **پ** در ابتدای کلمه‌ای که در هامش کتابت شده و بالای واژه‌ای که کلمه جاافتاده پس از آن باید قرار گیرد، نشان داده است.

شروع و خاتمه ابیات در دیباچه نشانه خاصی ندارد و فقط در اول بیت، عنوان «نظم» یا «لمولفه» قید شده است (گ ۳a)؛ همچنین ابتدای مصرعی که در برگ 67b آمده، علامت «ع» قرار گرفته که در مقایسه با ۲ نسخه دیگر، تنها کاتب نسخه کراچی این عنوان را آورده است.

عبارات عربی به ندرت اعراب گذاری شده‌اند (گ ۴a) و برخی از عبارت‌هایی که به عربی است و داخل متن آمده، فاقد هر گونه اعرابی است (گ ۳۸b).

در پاره‌ای از موارد، برای مشخص کردن واژه‌ای که در متن اشتباه کتابت شده، خط کمرنگی روی آن کشیده شده است (گ ۱۷b-۱۸a؛ ۷۸b).

نمونه‌هایی از اشتباه در کتابت، از جمله دو بار کتابت کردن بعضی واژه‌ها به ویژه

در هجی کلمات وجود دارد (رام، ۱۳a-۱۳b)، برخی از کلمات نیز به شیوه متفاوتی از امروز و دو نسخه دیگر کتابت شده است (همان: سنس کرت، گ ۱۰a؛ سنسکرت، گ ۹۵a قس: سمسکرت در دیگر نسخ).

عناوین اصلی بخش‌ها، نام فرقه‌ها و اغلب کلماتی که هجی شده‌اند با کبود سیاه یا تیره نوشته شده‌اند.

در برخی تقسیم بندیهای موجود در متن (گ ۸۸b، ۱۰۴a)، یا درج تاریخ (گ ۲۰a، ۴b) بالای صورت حرفی، صورت عددی آن عدد هم ذکر شده است. همچنین کاتب، در برگ ۳b، در کتابت ترتیب القاب «سعادت علیخان» دچار اشتباه شده و به همین منظور، بالای هر یک از این القاب، عدد ۱ تا ۴ را قرار داده تا ترتیب درست القاب مشخص شود. صورت کتابت عدد ۴ به خط نستعلیق در این برگ، با اعداد فارسی تفاوت دارد.

در برخی موارد در تقسیم بندی مطالب به اول و دوم و ... (گ ۱۰۳a) یا در ذکر انواعی (نک: خواجه و خوجه و ...، گ ۱۰۲b) کاتب، به جای عدد، خط تیره‌ای بالای آنها گذاشته است.

برای نقل قول، نشانه خاصی در متن استفاده نشده است (گ ۱۰a). در برگ ۴۳b معنی کلمه «کزغان» علی‌رغم این‌که در متن آمده، دوباره در هامش هم درج شده و در برگ ۵۶a نیز، دو واژه دیگر معنی شده است. نسخه به شدت آسیب دیده است و نشانه‌های موربانه خوردگی در تمام برگها دیده می‌شود و بعضاً، برخی کلمات به طور کامل خورده شده‌اند.

ویژگیهای نگارشی و رسم‌الخطی نسخه موزه ملی کراچی

حروف فارسی چون «پ» و «گ» و «ژ»، اغلب، به صورت فارسی آن کتابت شده‌اند.

کلمات در عبارات عربی، مختوم به تایی گرد کتابت شده‌اند (قتیل، همان: گ ۴a) و در باقی موارد، کلمات با تایی کشیده کتابت شده‌اند (صلوات، ۴۰b؛ مدت، ۷b؛ بالاصالت، ۹۸a).

هفت تماشای قتیل لاهوری و نسخه‌های آن / ۱۸۳

همزه در نسخه چند کاربرد دارد؛ در بیشتر کلمات به صورت «ئ» و در معنی «یی» استفاده شده (خدای، ۲۲a؛ طلای، ۱۱۵b) و در برخی موارد نیز به جای «ای» به کار رفته است (صوفی، ۱۲a؛ دانه، ۱۲۱b).

در پاره‌ای موارد، «الف» ضمیر اشاره پس از حروف اضافه «از» (ازین، ۵b) «در» و «بر» (درین، ۷a)، افتاده و «الف» اغلب، در فعل «است» حذف شده است. «ء» در برخی کلمات حذف شده است (والاشان، ۴a).

تنوین (أ) در عبارات عربی پایه دارد (۳ b)؛ در برگ b ۶، برخلاف دو نسخه دیگر کلمه «دفعته» با تنوین بر روی پایه نوشته شده است (دفعته)؛ در سراسر اثر نیز، تنوین با پایه کتابت شده و علامت آن نیز درج شده است (حسباً، ۱۲۱a؛ مجملاً، ۱۱۸b؛ عمداً، ۶۸a).

نشانه استمرار «می»، گاه متصل و گاه منفصل از فعل کتابت شده است. پیشوند «ب» نیز گاه به صورت «ب» پیوسته و گاه نیز «به» کتابت شده است. پیشوند «بی» نیز گاه متصل (بیرحمان، ۱۰۷a) و گاه منفصل (بی‌پردگی، ۹۷a) درج شده است.

در اغلب موارد، واژه «مشمتمل» به حرف اضافه «بر» چسبیده کتابت شده است (مشمتملبر، ۱۷a؛ ۸۸a).

علامت تفضیلی «تر» گاه پیوسته (مشکلتر، ۹۰b) و گاه جدا کتابت شده است (مشکل تر، همانجا).

نشانه «هاء» جمع به هر دو صورت متصل و منفصل از کلمه نوشته شده است (۶a؛ ۶b)؛ گاه در جمع بستن واژه با «ها»، حرفی به کلمه افزوده شده (ملان‌ها به جای ملاها، ۹b) و در برخی موارد پیوسته‌نویسی «ها»ی جمع، سبب حذف «ه» غیر ملفوظ در کلمه شده است (گیاها، ۵۱b).

در این نسخه، نمونه‌های اتصال ضمیر اشاره به کلمه بعد از آن فراوان است (اینمعنی، ۱۴a؛ آنحالت ۸۵b).

نشانه مفعول «را» به هر دو صورت پیوسته و جدا کتابت شده است (مجلسرا، ۱۱۵a؛ داماد را، همانجا).

از پیشوند «وا» به جای «باز» (وانماید، ۵a) و پسوند «با» به جای «وا» استفاده شده است («نان با» به جای «نانوا»، ۲۷a).

پیوسته‌نویسی در کتابت نسخه نمونه‌های فراوان دارد؛ پیوسته‌نویسی برخی کلمات (اهلیت، ۴b؛ بدینصورت، ۸b)، «هم» با کلمهٔ بعدش (همقوم، ۲۳a)، پیوسته‌نویسی عدد و معدود (یکروز، ۹b) از جمله آنهاست.

حرف ربط «که» گاهی به شکل متصل و گاه، منفصل کتابت شده است. پسوند مکان گاهی، جدا (عشرت‌گاه، ۱۶a) و گاه پیوسته (عشرت‌کده، ۱۵b) نوشته شده است.

در اغلب موارد نقطه‌های حروف رعایت شده است؛ با اینحال در مواردی دیده می‌شود که کاتب برای برخی کلمات نقطه اضافی گذاشته است (متغصب به جای متعصب، ۲۴a).

در نسخه بعضی غلط‌های املائی دیده می‌شود (گذارش، ۶a؛ اذبک، ۱۰۲b؛ تالوت، ۱۰۴a).

«ال» در واژه‌هایی چون المختصر، الموجز و ترکیبات عربی (کثیر التعصب، ۲۳a) و در کلمات عربی حفظ شده است (علی الاطلاق، ۱۶b).

«دیگر» و «همدیگر» فقط به همین صورت در سراسر متن کتابت شده‌اند (نک: ۷a).

شمار تشدیدها در متن اندک است (در کلماتی چون: مدّت، الله، علّت، دجّال، مصدّق، تجمّل)؛ در مواردی نیز در هجی کلمات، با اینکه ذکر نشده کلمه مشدد است اما تشدید گذاشته شده (سّت، ۹۰b) یا در مواردی نیز تشدید روی حرفی گذاشته شده که مشدد نیست (دّلاک، ۸۸a).

کتابت حروف هندی چون «رای ثقیل»، «دال ثقیل» و «تای قرشت ثقیل» به صورت اصلی خود «ر»، «د»، «ت» در متن رعایت شده است.

در این نسخه، کاتب نشانهٔ خاصی برای کتابت برخی حروف یا کلمات نداشته است.

ملاحظات اجمالی درباره موضوع و اهمیت کتاب

آنچه در کتاب هفت تماشا حائز اهمیت است، مستندات و اطلاعات ارزشمندیست که مؤلف ارائه می‌دهد؛ در اغلب موارد، آنچه او نقل می‌کند یا در حضور خودش اتفاق افتاده، بین وی و شخص دیگری رخ داده است (قتیل، ۱۲۴۳ق: گ ۲۸a) و در مواردی هم که از صحت اطلاعاتی که به دست آورده اطمینان ندارد، اعلام می‌کند که گناه این گفته بر عهده راوی آن است (همان: گ ۳۲b).

قتیل لاهوری دانشمندان و علمای عصر خود را می‌شناخته و در این اثر بارها، از ابوالفضل علامی (مق ۱۰۱۱ ق/ ۱۶۰۲ م)، وزیر اکبرشاه (حک: ۹۶۳-۱۰۱۴ ق/ ۱۵۶۰-۱۶۰۵ م)، ابوالفیض بن مبارک، معروف به فیضی فیاضی، متخلص به «فیضی» (د ۱۰۰۴ ق/ ۱۵۹۵ م) سخن گفته و خدمات ارزشمند آنها را در نهضت ترجمه کتب هندی به فارسی، ستوده است. قتیل به واسطه آشنایی با زبانهای هندی، فارسی، عربی و ترکی، به مطالعه آثار بزرگان علم و دانش پرداخته و تحلیل آثار مهمی چون *فصوص الحکم* محی‌الدین ابن عربی در این کتاب، گواه این مدعاست (همان: گ ۴۱a).

هفت تماشا در ظاهر اثری می‌نماید که به قصد شناخت آداب و ادیان هندوان تألیف شده است، اما در سراسر این اثر ارزشمند، اشاره به حوادث تاریخی و وقایع دوران حکومت پادشاهانی چون «اورنگ‌زیب» (حک: ۱۰۶۸-۱۱۱۸ ق/ ۱۶۵۸-۱۷۰۶ م) (همان: گ ۳۳b)، «محمد بابر» (۸۸۸-۹۳۷ ق/ ۱۴۸۳-۱۵۳۰ م) (همان: گ ۳۲a) وجود دارد و بنابراین از حیث تاریخی نیز قابل تأمل است.

قتیل لاهوری، به آداب و رسوم مسلمانان شبه قاره هند نیز بی‌توجه نبوده است؛ او با دقت نظر خاصی، به طور مفصل به آداب برگزاری مراسم عزاداری حسینی نزد مسلمانان و حتی هندوان شبه قاره هند پرداخته و از این طریق زمینه آشنایی هر چه بیشتر با اجتماعات و فرهنگ خاص مردم آن دوران را، فراهم آورده است.

نتیجه

هفت تماشا تاکنون در ایران به چاپ نرسیده و نگارنده، در حال حاضر با در اختیار داشتن سه نسخه موجود مشغول تصحیح آن است. هر کدام از سه نسخه این اثر دارای ویژگیهای برجسته‌ای هستند؛ نسخه کتابخانه ملک، که در تصحیح نسخه اساس قرار داده شد، قدیمی‌ترین نسخه‌ای است که از این اثر برجای مانده است و نسخه موزه بریتانیا با در برداشتن دیباچه و هر هفت باب، کامل‌ترین نسخه محسوب می‌شود. نسخه موزه کراچی نیز از لحاظ دقت نظر کاتب، در کتابت هجی واژه‌ها بسیار حائز اهمیت است. با توجه به ارزشی که کتاب هفت تماشا می‌تواند در تاریخچه ملل و نحل داشته باشد و از آنجا که برای شناخت ادیان و سنتهای مذهبی هندوان اثر قابل توجهی به شمار می‌آید، شایسته تصحیح و نشر است.

منابع

- احمدعلی هاشمی سندیلوی، مخزن الغرائب، جلد ۴، به کوشش محمد باقر، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۱ ش.
- برزگر، حسین، ۱۳۸۰، «قتیل لاهوری»، دانشنامه ادب فارسی در شبیه قاره (جلد ۴، بخش ۳)، به کوشش حسن انوشه، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بهگوان داس هندی، سفینه هندی، به کوشش عطا الرحمن کاکوی، پتنه، اداره تحقیقات عربی و فارسی ۱۹۵۸ م.
- بیرونی، ابوریحان، تحقیق ماللهند، حیدرآباد دکن، دایرة المعارف عثمانیه، ۱۹۵۸ م.
- شهرستانی، محمدبن عبدالکریم، الملل و النحل (جلد ۱)، به کوشش عبدالعزیز محمد وکیل، قاهره، مؤسسه الحلبي، ۱۹۶۸ م.
- عبدالرشید، خواجه، ۱۳۴۶، تذکره شعرای پنجاب، لاهور، اقبال آکادمی پاکستان.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک، جلد ۴، ۱۳۶۴، به کوشش ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، آستان قدس رضوی.
- قتیل لاهوری، هفت تماشا، نسخه به شماره ۲۴۲۳ در کتابخانه ملک، [تاریخ کتابت] ۱۲۴۳ ق.

هفت تماشای قتیل لاهوری و نسخه‌های آن / ۱۸۷

- همو، هفت تماشا، نسخه به شماره 476 Or. موجود در موزه بریتانیا، [تاریخ کتابت] ۱۲۶۶ ق.
- همو، هفت تماشا، نسخه به شماره N. M. 1958-202/11 در موزه ملی کراچی، [تاریخ کتابت] ۱۲۹۲ ق.
- قرایی، فیاض، ۱۳۸۵، *ادیان هند*، مشهد، دانشگاه فردوسی.
- مارشال، دارانوسروانجی، ، ۱۳۸۰، *مغولان در هند*، ترجمه حسین برزگر کشتلی، تهران، کتابخانه مجلس.
- مشار، خانبابا، ۱۳۵۰، *فهرست کتابهای چاپی فارسی (جلد ۵)*، تهران، خانبابا مشار.
- نوشاهی، عارف، ۱۳۶۲، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی کراچی*، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- Rieu, Charles, 1879, *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*, v. 1, London, british museum.

